

ИСТОРИЈСКО-ПОЕТИЧКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ СПИРИТИСТИЧКОГ ДИСКУРСА И ДЕЗИНТЕГРАЦИЈА РЕАЛИЗМА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ XIX ВЕКА

Апстракт: У раду испитујемо везу између културно и историјски утемељеног спиритистичког дискурса и процеса дезинтеграције реалистичког поетичког модела. Применом херменеутичке методе, рад комбинује интерпретативну анализу књижевних текстова са историјско-дискурзивном реконструкцијом културног контекста. Циљ рада је да покаже како спиритистичка парадигма, као облик интелектуалног отпора позитивистичком рационализму, омогућава увођење немиметичних и фантастичних елемената у књижевно стваралаштво. Промене нису видљиве само у тематском репертоару већ и у мотивацијском систему. Дакле, спиритистички елементи у делима посматрају се као симптоми шире епистемолошке промене која је условила поетичке трансформације у српској књижевности деветнаестог века. Рад указује на то да спиритизам у одабраним књижевним делима Симе Матавуља, Драгутина Илића и Лазара Комарчића функционише као механизам поетичке субверзије реализма, што га чини релевантним предметом научне анализе у оквиру књижевне поетике и историје.

Кључне речи: поетика, реализам, дезинтеграција реализма, спиритизам, позитивизам, фантастика.

Увод

У уводу је неопходно указати на методолошку дистанцу и извесна разграничења у приступу. У раду се спиритизам не своди на псеудонаучну праксу или систем веровања, већ се посматра као дискурзивни модел повезан са кризом реализма у књижевности. Испитује се како спиритистички дискурс утиче на поетичке механизме дезинтеграције

* arslanhelenars@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0001-9337-7549>

реализма у српској књижевности.¹ Његово историјско присуство у јавном, књижевном и инте- лектуалном простору XIX века чини да је спиритизам културно-историјска подлога која је у директној вези са текстовима српске књижевности анализираним у овом раду. Иако је, грубо говорећи, могуће разликовати писце који приказују окултне феномене са вером у њих, и оне који сумњају или уопште не верују у њихову истинитост (Радуловић 2008: 203–204), у раду се не бавимо дубљим метафизичким претпоставкама спиритизма нити личним уверењима писаца. У раду тумачимо поетичке промене видљиве у текстовима. Али, ако бисмо спиритизам тумачили као систем верских убеђења, такође би требало имати мере опрезности. Воутер Ханеграф је приметио да се у сржи студија езотеризма налази начелно религионистички приступ, а како он умањује вредност спољашњих историјских утицаја у корист сакралне димензије, такав став је редукционистички. Окултне појаве су синкретични процеси и не могу бити сведени само на једну димензију као што је сакрална.² Зато је било неопходно ревидирати целину приступа научном пољу које се бави оваквим друштвеним феноменима, а не само појединачне научне методе, чија је несистематичност и непрегледност проблем за себе. Неопходно је било одвојити студије езотеризма од њихове сакралне димензије, разумети њихову синкретичност и узети у обзир спољашње утицаје и друге гране наука. Једна од њих је и наука о књижевности. Према томе, спиритизам се мора подвргнути принципима емпиријског истраживања и посматрати као историографски феномен, уз истовремену свест о интердисциплинарности и синкретичности, што се индиректно одразило и наш рад. Наше методолошко становиште начелно је књижевно и херменеутичко – имплементацијом херменеутичке кружнице уз акценат на категорије текста и контекста.

¹ У раду се служимо термином дезинтеграција реализма према одређењу датом у књизи *Ка поетици српског реализма* Душана Иванића и Драгане Вукићевић. Мисли се на историјско-типолошку одредницу реализма и на појаву процеса раслојавања сложене књижевне епохе реализма крајем деветнаестог века. „Процеси раслојавања реализма. – За ову појаву један од популарних термина је дезинтеграција (Д. Живковић)” (Иванић, Вукићевић 2007: 48).

² “We have seen that it is typical of such approaches that, even if they are engaged in direct historical study of primary sources, they still tend to downplay the importance of ‘external’ historical influences in favor of the reference to some universal, transcendent, or ‘inner’ spiritual reality associated with the sacred or the divine. From that point of view, to explain esoteric currents in terms of syncretistic processes is bound to be experienced as reductionist and, more generally, as missing the whole point about them. If the ultimate referent of esotericism is some sui generis dimension of the sacred, then its ‘external’ manner of manifestation – whether pagan, Christian, Jewish, or even secular – must be of secondary importance by definition, if indeed it has any meaning at all” (Hanegraaff 2012: 370).

Друга напомена је да се у нашем раду све тврдње уско односе на француски спиритизам у свом кодификованом виду. Но, треба имати на уму да је спиритизам чак деценију раније узео великог замаха у Енглеској, као и да су одржаване везе између спиритистичких заједница у Европи и Великој Британији. На нашим просторима директна веза са спиритизмом из Енглеске види се у животу и раду Чедомиља Мијатовића. Препознат као „учитељ” и „отац спиритизма” код нас (Радић 2009: 185), Чедомиљ Мијатовић је 1897. године објавио две књиге: *Из Царства духова од Теозофа* и *Аветињски појави од Теозофа*. У њима настоји да објасни како смрт није гашење душе у телу, већ ослобађање душе из тела. Ово сазнање могло се непосредно стећи кроз „саобраћај са духовима”, односно кроз сеансе, којима је и сâм присуствовао (Радић 2009: 172). Заинтересован за спиритизам још за време студија у Цириху, Мијатовић ће убрзо постати редован гост у лондонским салонима, седећи за спиритистичким столом раме уз раме, или боље рећи длан уз длан, са сер Оливером Лоцом и Вилијемом Седом (Марковић 2006: 385). Тврди се да је потом Мијатовић подстакао не само Комарчића на издавање листа *Два света* већ и Стеву Николића-Кућетину да напише своје две књиге (Радић 2003: 185). У то време и Сима Стојановић објављује искуства са спиритистичких сеанси у Земуну у књизи *Из области духова, или живот после смрти, истинити догађаји на основу записника са спиритистичких седница*.

Напоследку, структура нашег рада је начелно двострука, премда се ова два аспекта међусобно прожимају. Са једне стране, то је историјски и културни оквир, а са друге анализа текстова. Анализирана грађа је одабрана јер се у њој директно реферише на спиритизам, било као афирмација филозофско-идејног слоја (Илић), или његовог објективнијег представљања као друштвене појаве у Београду (Матавуљ). Аспекти спиритизма су у одабраним текстовима присутни у тематским, жанровским и мотивацијским елементима.

Историјско-поетичке импликације спиритистичког дискурса и дезинтеграција реализма у српској књижевности XIX века

Говорећи о раслојавању реализма у историјско-типолошком смислу, Иванић бележи:

Прво, у европском књижевном простору превладава увјерење о окончању реализма. С тим иде нов вокабулар књижевних струја, позива се на нове поетике, поступке, идеје: декаденција, импресионизам, симболизам, релативизам, витализам, спиритизам. Руши се позитивистичка слика свијета, јачају

паранаучни покрети (спиритизам), настају нове теорије васионе, времена/простора (Ајнштајн) [...] У свему томе учествују најзначајнији српски писци тога времена, од Матавуља, Ранковића, Вукићевића и Домановића, до Драгутина Илића и Лазара Комарчића (Иванић 2007: 49).

Са друге стране, пишући о дезинтеграцији реализма, Драгиша Живковић је запазио да „српска књижевност већ увелико иде у корак са европским књижевним токовима, доста убрзано, напореда се креће са европским књижевностима” (Живковић 1994: 172). У инострану, али и у домаћој књижевности, књижевност последњих година деветнаестог века посматрана је као опозиција водећим вредностима, а понекад и гранична појава која настоји да се тим вредностима супротстави, ушущкана негде на развојној линији књижевности између реализма и модерне. Недостатак систематичности, кохерентности и програма у различитим струјама које су се појавиле са краја деветнаестог века, директно је условио мноштво термилолошких одредница. Не само у српској, већ и у другим европским књижевностима, истовремено постоје термини који понекад означавају конкретну књижевну појаву, а понекад имају шире, друштвено значење. Неки од њих су: симболизам, декаденција, *fin de siècle*, ларпурлартизам, натурализам и тако даље. Свега неколико година раније, исти тај европски књижевни простор, у којем је почело да влада уверење о крају реализма, понудио је свету, а и српским писцима, узор попут Мопасана, Флобера, Стендала, Балзака и Золе.³ Последње деценије деветнаестог века, поетички освешћен Матавуљ износи другачије погледе на реализам у свом огледу *Реализам* (1891). Овај оглед је начелно полемички, а настојао је да поетику реализма приближи нашим просторима:

Колико се може разумети, нове реалисте траже да се иде путем којим иде наука, те одричу уметности њене старинске погодбе: тежњу ка идеалу, хумор, сличност (оличити у једној особи многе особе) итд., као да се те личности не налазе у човечјем организму, као да човечји организам није такођер део природе! [...] Ти преписи никад неће моћи заменити слике озарене зрацима маште, пуне покрета и ватреног живописног дусања (Матавуљ 1969: 434).

³ Драгана Вукићевић, истичући утицај страних књижевности за поетичку самосвест српског реализма, нуди табеларни приказ студија које се компаратистички баве односима и утицајима домаћих и страних књижевности. Поред руске књижевности, француска књижевност је извршила највећи утицај на наше реалисте (Мопасан, Иго, Стендал, Флобер, Балзак, Зола итд.). Осим тога, позивање на Дарвина у делима реалиста најбоље илуструје нову позитивистичку климу (Иванић, Вукићевић 2007: 62).

Наведени цитат сажима опште стање у уметности, идејне и духовне промене које су захватиле последње године деветнаестог века. Опште интересовање се креће од научности ка свету маште у најширем смислу. Истинитост, миметичност, сцијентизам, научност, позитивизам, утилитарност, корисност, прогрес – само су неке од одредница које препознајемо као обележја „духа епохе” друге половине деветнаестог века, а које сада бивају преиспитиване. У таквом друштвеном контексту рађа се и спиритизам. Према томе, реторика спиритизма је морала по природи ствари да претендује на научност и доказивост. Не смемо сметнути с ума да се циљало на доказивост и документарност у виду чланака, који су прикупљани као докази да су појаве општења са духовима реалне и истините. За тему нашег рада интересантно је да је писац Лазар Комарчић покренуо часопис те врсте, под називом *Два света*. На крају другог броја, Комарчић одговара на реакције других листова на његов часопис. Чланак „Наука и спиритизам” управо осликава поменути претензију спиритизма на научност. Набрајањем имена научника који су били заинтересовани за спиритизам, Комарчић уједно нуди и панорамски пресек спиритистичких активности у Европи. На тим страницама налазе се имена попут: Камија Фламариона, Алана Кардека, Шарла Ришеа, Карла ду Прела, Александра Аскакова, Оливера Лоца и осталих (Комарчић 1903: 46–49). Десет година раније, и часопис *Досетије* уводи рубрику „Из области феноменализма”, а која ће се дотаћи не само спиритизма већ и теозофије.⁴ У то време и Петронијевић објављује своју књигу *Спиритизам* (1900), која је касније доживела чак неколико издања. Међутим, чланци који су документовали појединачне случајеве општења са духовима нису пронашли своје место само по часописима већ су интегрисани у целовита књижевна дела, као што је случај у *Уранији* Камија Фламариона. Но, вративши се на почетке спиритизма, чини се да је тек Кардеков текст „Шта је спиритизам?” (*Qu'est-ce que le spiritisme?*) популаризовао спиритизам на европском простору, тако да се за њега интересују и шири кругови, међу њима и књижевници. Та је књижица била намењена ширим масама, што поставља важно питање о 'тајности' спиритизма уопште. Зато се чини сасвим оправданим заступање становишта по којем спиритизам није езотерично учење у традиционалном смислу. Али ипак, по неким својим својствима и историјски (рецимо по додирним тачкама са теозофијом), спиритизам јесте део окултног миљеа са краја деветнаестог века (Радуловић 2009: 12–13). Према томе, спиритизам, који иза себе има дугу традицију филозофске мисли (преко Сведенборга,

⁴ За више видети: Јовић, Бојан и Јовановић, Тијана. Спиритизам у српској периодици с краја XIX и почетка XX века. *Књижевна историја – Часопис за науку и књижевност*. Београд: Институт за књижевност и уметност, год. 51, бр. 168, 2019: 121–136.

Канта, Ламарка итд.), управо, послужимо се речима Драгутина Илића, јесте „филозофско-експериментална дисциплина” која је настојала да буде позната, озваничена и кодификована. И даље посматрајући кроз лупу културноисторијских околности, идејна основа спиритизма била је изразито антиклерикална и са јаком социјалистичком основом. Ивон Кастелан истиче како је у Барселони, на месту где су погубљивани злочинци осуђени на смртну казну, по наредби тадашњег бискупа, спаљено око триста брошура и књига о спиритизму (Кастелан 1987: 93). Најбоља илустрација полемичког односа према хришћанству је књига *Јеванђеље према спиритизму* (*L'Évangile selon le spiritisme*), која је ушла у списак забрањених књига (*Index Librorum Prohibitorum*). Ово је једна од пет књига које чине кодификован систем француског спиритизма, по узору на петокњижје. Њега чине наслови овде дати у оригиналу: *Le Livre des Esprits* (1857), *Le Livre des médiums* (1861), *L'Évangile selon le spiritisme* (1864), *Le Ciel et l'Enfer* (1865) и *La Genèse selon le spiritisme* (1868). Прва књига чини се уједно и најважнијом. Већ у првој књизи се заговара став супротан библијској традицији, рецимо да Адам није први човек, већ неко ко је преживео катаклизму на неком од могућих светова и засновао ново људско покољење на земљи (Kardec 1996: 77). 'Кардеков' спиритизам је привукао многе интелектуалце тога времена, преко Леона Денија, који се узима настављачем драматурга Сардуа, Габријела Делана, а често и научнике из области медицине, попут Шарла Ришеа. За нашу књижевност је нарочито значајан Kamiј Фламарион. Астроном по занимању, он је иза себе оставио и неколико литерарних дела научне фантастике чија је идејна основа у складу са основним поставкама спиритизма. Фламарионова дела је Комарчић навео у списку литературе за роман *Једна угашена звезда*. Према навођењу то су: „*Astronomie populaire. Description générale du ciel. – Le Monde avant la création de l'homme. – L'atmosphère. – Météorologie populaire. – Qu'est-ce que le ciel? – Uranie. Les Mondes imaginaires et les Mondes réels. – La Fin du Monde. – Paris*” (Комарчић 2017: 4). Овим приповедачким моделом ћемо се бавити касније у раду, а како је Комарчић *Уранију* навео као извор, на том делу ћемо се посебно задржати. Код оба аутора је еволуционистичка и прогресивистичка идеја измештена у свемир, те се тако у космичке просторе сели и друштвена теорија о напреднијим и мање напредним расама, техничком развоју, ратовима и тако даље. Пишући о појављивању спиритизма на нашим просторима, Радић наводи да су нека од првих спиритистичких дела преведених на српски биле управо књиге Kamiја Фламариона *Љубав на звездама* (1888) и *Смак света* (1895). Такође, још 1865. године је преведена прва Кардекова књига, под насловом *Царство духова* (Радић 2009: 139–140). Имајући у виду ове преводе, с правом се може говорити о утицајима извршеним на српску књижевност.

Како се бавимо књижевним реализмом, то јест његовом дезинтеграцијом, дугујемо да споменемо Балзака, иако се у његовим делима не ради о спиритизму, пошто је спиритизам почео са својим оснивањем десетак година након Балзакове смрти. Ипак, Балзак, један од светски најпознатијих реалиста, био је заинтересован за месмеризам, телепатију, магизам, алхемију, Сведенборгова учења, тако да га је Сен-Бев назвао алхемичаром мисли и професором окултних наука.⁵ Теофил Готје, историји књижевности познат као представник парнасоваца, још је шездесетих година објавио приповетку „Аватар” (франц. *Avatar*). Реч је о путовању душе у друга тела, односно замена душа грофа Олафа и младића Октава, уз помоћ магијских пракси из Индије. Виктор Иго се пак сусрео са конкретним спиритистичким праксама још током егзила, лета 1853. године. Ова година је значајна, јер су се за појаву покретних столова (*tables tournantes*) заинтересовали многи научници у Француској, а 1861. године Кардек ће ову појаву унети у своју књигу, но сада у новом руху, претендујући на систематичност и научност спиритизма.⁶

Деветнаести век је дубоко уздрман теоријом еволуције, која је човека изместила из своје пређашње позиције у универзуму и приближила га животињама. То ће покренути многа друга питања у развоју филозофске мисли. Може се рећи да се у књижевности, али и у другим областима живота, човек изнова враћа питању о највећој тајни: има ли чега после смрти. И спиритизам је покушао да одговори на ово питање. Спиритизам је нудио утеху и обећавао мирење две крајности „заstraшујућег материјализма и старих форми религије” (Радловић 2009: 160). У основи примамљиве спиритистичке праксе разговарања са духовима по салонским сеансама, лежи филозофска мисао о дихотомији материјалног и духовног (иматеријалног) света, и постојању оностраног простора где обитавају душе преминулих. Бесмртност душе и њено постојање у просторима ван земаљског покреће сумњу о статусу душе у таквом простору и какав је тај простор сâм по себи. Према томе, религијски концепти раја или пакла бивају изнова преиспитивани (*Le Ciel et l'Enfer*), а са развојем науке, интересовање се окреће ка свемиру и васионским просторствима. По спиритизму нема мучења душе, већ само напретка у духу, што је, опет, одјек прогресивизма деветнаестог века и актуелних друштвених теорија, што се разликује од индијских учења о реинкарнацији (Радловић 2009: 162). Но, опет у

⁵ Према: Rudwin, Maximilian. Balzac and the Fantastic. In: *The Sewanee Review*. Jan., Vol. 33, No. 1, 1925: 2–24.

Доступно на: <https://www.jstor.org/stable/pdf/27533823.pdf>

⁶ За више: Monroe, John, Making the Seance 'Serious': 'Tables Tournantes' and Second Empire Bourgeois Culture, 1853–1861, у: *History of Religions*, Vol. 38, No. 3, 1999: 219–246. Доступно на: <https://www.jstor.org/stable/3176353?origin=JSTOR-pdf>

друштвеном смислу, спиритизам је био отворен за источњачка учења тада колонијализованих, потлачених земаља, а полемички настројен према католичанству у свом догматском виду. Реинкарнација душе, према спиритизму, значила је да духови живе неколико живота и својим напретком су ближе богу, односно савршенству. Спиритизам је ишао толико далеко да је успоставио редове и класе душа по степену развоја, али оне се не могу кретати уназад, већ само унапред.⁷

Као што смо нагостили, крај деветнаестог века је симптоматски захватило интересовање за светове ван емпиријског, чулно-опипљивог света, који је било могуће открити средствима науке. У том научном презасићењу, интересовање се окреће ка другим могућим световима, било да је у питању свет умрлих или живот на другим планетама које је наука открила. Зато је сасвим очекивано да се ово опште друштвено интересовање за нове просторно-временске односе види и у књижевности тога доба. У оквирима књижевности дезинтеграције реализма видљива су тематска окретања ка сфери фантастичног, као и појава нових жанрова:

Статистички је мјерљиво ширење нереалистичких жанрова, као што су бајка, алегоријска сатирична прича, алегорија, басна. Поготово је занимљива научнофантастична утопија (Драгутин Илић, Светолик Ранковић), знак распада прогресистичке слике свијета, те бујање различитих типова фантастике (Иванић 2007: 49).

Довођење фантастике као књижевнотеоријског проблема у везу са спиритизмом може отворити нове перспективе, о чему је већ писано.⁸ Са друге стране, несумњиво је да се у нашој књижевности запажа тематска промена. Тако се идеализација села и задруге постепено губи, а убрзо се јављају нове тематске преокупације, као знак „једног песимистичког осећања света и човека, једне резигнације и умора, посматрања човека као немоћног бића, којим управљају не само друштвене силе него и тамни нагони [...]” (Живковић 1997: 180).

Осим у тематском смислу, промена се види и у мотивацијском поступку, јер се јавља занимање за мрачне стране човековог ума, психолошке и парапсихолошке феномене, биолошко и друштвено

⁷ “The same spirits made better through their own efforts. In growing better they pass from a lower to a higher order, but never degenerates” (Kardec 1996: 101).

⁸ Једна таква је студија Томаса Вебера, која почетке научне фантастике, прецизније оне која се бави животом на другим планетама, препознаје у деветнаестовековним спиритистичким учењима. Такође, Вебер истиче утицај романа Камија Фламариона. Према његовом мишљењу, научна фантастика о ванземљанима званично је обликована средином XX века. Видети: Weber, Thomas P., Carl du Prel (1839–1899): Explorer of Dreams, the Soul, and the Cosmos. In: *Studies in History and Philosophy of Science*. 38. 2007: 593–604.

пропадање. У појединачним случајевима промена се може повезати са спиритизмом. Такву везу између спиритизма и ових феномена дотиче Кастелан у поглављу „Спиритизам и медицина”, у којем је пажња посвећена пасивној и схизоидној психи спиритистичких медијума, њиховим извештајима, као и чињеници да су такве личности окончаваале у лудницама, мучене сопственим халуцинацијама (Кастелан 1987: 101). Невезано за спиритизам, Лазар Комарчић ће оваквог јунака понудити у роману *Један разорен ум*, чији је првобитни назив гласио *Кант нашег доба*. Додатно, спиритизам „маркиран као знак декаденције” не мора бити само интересовање за теме као што су хистерије, неуротичност, халуцинације, психопатологије итд. већ и за теме о пропасти грађанских породица (Радуловић 2020: 572). У свему томе се може видети како прогресистички и утилитарни поглед на књижевност и свет бива постепено трансформисан. Већ ће Матавуљ критиковати заговорнике утилитаризма и чак их називати „дилетантима непријатељима уметности”.⁹ Ту видимо како се линија еволуција–прогрес–корисност битно проблематизује, што ћемо сада показати и на примерима појединачних дела.

*

У нашој књижевности, у временском оквиру којим се бавимо, окултна струјања изазивају интересовање Драгутина Илића, Лазара Комарчића и Симе Матавуља. Међутим, у стваралаштву последњег, спиритизам није систем личних уверења, већ погодна књижевна грађа, премда је из његових мемоара познато да је имао прилике да учествује на сеансама:

Матавуљ је изван спиритизма и приказује га са дистанцом. Ради поређења, његови савременици Комарчић и Драгутин Илић, узимају спиритизам као сасвим озбиљан феномен и извор за неке теме својих дела (Радуловић 2009: 204).

Матавуљев „одлучни напор да градски живот учини предметом приче” (Иванић 1996: 86) изнедрио је значајна књижевна завештања о београдској грађанској средини тога времена.¹⁰ У приповеци епистоларне

⁹ „Кад су уметници од толике користи људству, кадкад служе напретку и братству, а најмање користи из себе црпу, зашто онда, о ви, Чернишевски, Писареви и остали њихови апостоли, што да тим људима не оставите да понекад сањају и о немогућим стварима? Што да се не заносе и месечином и звездама, и ружама и славујем, и девојачком лепотом?” (Матавуљ 1969: 437). Речи су из „Беседе у корист фонда за подизање споменика Војиславу Илићу”.

¹⁰ „За образованог Матавуља окренутог француској култури у којој и стварају главни спиритистички аутори (Ален Кардек, Леон Дени, Камиј Фламарион) није била потребна појава домаћих спиритистичких писаца, прилично провинцијалних, да би

форме „Београдска деца”, београдска средина приближава се француском декадентном салонском друштву у којем влада досада (франц. *ennui*), лепота у пијанству, коцкању, баловима и прељубама. Слична атмосфера је дата у приповеци „Привиђење нашег центлмена”, која такође нуди салонску атмосферу налик париској. Јасно је да утвара, која се причињава неурастеничном књижевном јунаку по повратку из Француске, није ништа друго до последица менталног растројства. На тај начин појава је психолошки мотивисана нервним растројством, као што постоји и рационално објашњење Феминог случаја, из приповетке „Спиритисте”. Рационално објашњење чудних појава је ментално растројство и запаљење мозга. У оба случаја можемо препознати особине књижевне поетике са краја деветнаестог века. Наиме, књижевни јунаци са краја деветнаестог века врло често завршавају у нервном растројству, лудилу или самоубиству. То иде у корак са општим интересовањем за почетке психологије као науке и за поступке дубље психолошке мотивације књижевних јунака.

Условљени обимом рада, а и како бисмо избегли понављања, читаоце упућујемо на студије које су посвећене спиритистичким темама код Матавуља.¹¹ Осим приповедака „Спиритисте” и „Чудни разговори”, о којима је већ писано, истакли бисмо да се у Матавуљевом стваралаштву могу наћи узгредни помени спиритизма. Спиритизам постоји као разговорна тема у приповеткама „У помрчини”, „Водене силе” (збирка *Немирне душе*) и „Марија”, чији је првобитни наслов гласио „На прагу другог живота”. У њој књижевни јунак Мита, студент филозофије и заговорник разума, оштро осуђује склоност доктора ка псеудонаукама. Из ових споредних примера јасно је да је Матавуљ приказивао образованије слојеве српског грађанског друштва као симпатизере (али и противнике) спиритизма.

За разлику од Матавуља, који је спиритизам узимао као занимљиву друштвену појаву, спиритизам код Илића и Комарчића чини идејну основу и, феноменолошки речено, поглед на свет. Радић примећује да су ова двојица аутора повезана са Мијатовићем не само преко спиритизма већ и читавим низом детаља из политичког и приватног живота, између осталог и бављењем књижевношћу (Радић 2009: 194). Зато ћемо у раду компаративно по сличности приказати понеке аспекте дела Драгутина Илића и Лазара Комарчића, која сматрамо репрезентативним за нашу тему

се упознао са самим феноменом (Сима Станојевић, Стеван Николић Кућетина)” (Радуловић 2009: 206).

¹¹ Радуловић, Немања. Спиритистичке теме Симе Матавуља. У: *Симо Матавуљ – дело у времену*. Зборник радова са Међународног скупа „Књижевно дело Симе Матавуља (29. и 30. мај 2008)”. Београд: Филолошки факултет, 2008: 203–210; Поповић, Тања. Свет параболо и узајамности: Матавуљ и спиритизам. У: *Стратегије приповедања*, Београд: Службени гласник, 2011: 218–240.

и довести их у везу са делом Камија Фламариона *Уранија*, због сличног приповедног модела, а и због непосредног навођења извора на првим странама Комарчићевог романа. На почетку упућујемо читаоце на студије које се баве спиритистичким изворима у делу наших аутора. На пример, Радуловић ће, пратећи Комарчићев списак коришћене литературе, препознати утицаје, директне наводе и преузимања из књиге Руфине Негерат у појединим елементима дела, рецимо у именима индијског порекла, развијенијој технологији којима се те расе имају похвалити, сунцима различитих боја, односу имеђу напреднијих и мање напредних раса у еволутивном смилу и тако даље. У то спада и идејна основа о дуалитету духа и материје и душама као еманацији Бога (Радуловић 2008: 154).

Што се тиче стваралаштва Драгутина Илића, у овом раду уско ћемо се ограничити на спиритизам, иако је аутор био склонији теозофским учењима Хелене Петровне Блавацке. Симболиком је нарочито богата *Аутобиографија одлазећег*, у којој се јављају важни елементи теозофског учења. У рукописима „Мој живот” и „Привиђења”, обједињеним насловом *Моја исповест*, у издању из 2003. године, Илић је забележио своје првобитне сумње у спиритизам, а потом и спиритистичка искуства која су му променила мишљење. Своја искуства закључује следећим речима које уједно и осликавају духовну климу с краја деветнаестог века: „Узмите како вам је воља, али ја сам у животу имао још много доживљаја који ми дају права да верујем да између неба и земље постоји многа тајна коју позитивистичка мудрост никада неће постићи” (Илић 2003: 167). Осим медијумског општења са духовима свога брата Војислава, снахе Тијане, библијског Јуде итд., Илић промишља о спиритизму као о филозофско-експерименталној дисциплини, чији је циљ да открије апсолут. Илић је сматрао да спиритизму треба приступити са критичарским, посматрачким духом (Илић 2003: 87):

Спиритизам, као најмлађа међу филозофским системама, показује већ одређену пажњу, да уради једну чисто филозофску-експерименталну дисциплину у погледу везе материјализованог са дематеријализованим бићем. Извесни резултати који су постигнути у томе погледу дају наде да није далеко час када ће се то питање решити у корист позитивну или негативну (Илић 2003: 85).

Останимо доследни научној методи за коју смо се определили и започнимо текстовним предлошцима различитих аутора:

О, кукавна глупости, прикривена у слави Мојсеја и Дарвина, Спинозе и Канта! (јетко) Све капацитети, величине ума! Мудрост човека оборили су црви и исисали из ње сокове живота. Па ипак, онај црв који испија мозак Дарвинов и рије филозофију Кантову, није нашао

никакве разлике између мозга Сократова и Езоповог магарца, који је оставио будућности да протумачи узвишени појам духа и материје, а сам се задовољио урмом Езоповом (Илић 2015: 207).

Ја мислим да вам је прави циљ да разгледате музеје васељенине. Ту има шта да се види; а у мојим библиотекама? Ништа од свега тога. Оно што је тамо то су црвоточине једног угинулог мравињака [...] Ако се не варам, у једном одељењу царске библиотеке, има једна огромна серија старих протокола, у којима су записана имена разних научника – филозофа, математичара, астронома, књижевника, животописаца, вајара, неимара, и то су само узети научници, књижевници и уметници првога реда, онако од прилике као што су ваши: Конфучије, Сократ, Аристофан, Хипократ, Пиндар, Аристотело, Праскител, Архимед, Цицерон, Сенека, Хорације, Овид, Данте; Михаило Анџело, Рафаило, Санцио, Коперник, Галилео, Кеплер, Њутн [...] Зато оставимо и једне и друге да мирно почивају у сенци вечитог заборава [...] Одатле ћемо посматрати једну другу књигу, књигу широм отворену, књигу Божанствену, књигу пуну тајана Божјих (Комарчић 2017: 166).

Како! – узвикнух ја прекинувши га – ви нам одбијате могућност да имамо чистих мисли? Ви људска бића сматрате за животиње? Хомер, Платон, Фидија, Сенека, Вергилије, Данте, Колумбо, Бекон, Галилеј, Паскал, Леонардо, Рафаел, Моцарт, Бетовен, зар они никада нису имали ниједну узвишену тежњу? [...] И најмања животиња на Марсу боља је, лепша, нежнија, интелигентнија и већа него богови армија Давидових, Константинових, Карла Великог и свих ваших крунисаних убица. Та, није се чудити глупости и дебљини земљана (Фламаринон 2005: 139).

Из ових текстовних предлога, који се много пута јављају у делима у различитим формалним уобличењима, следи неколико битних закључака. А то је да се и окултним струјањима може приступити са позиције времена њиховог настанка. Тако се, посматрано кроз објектив деветнаестовековног „духа епохе” (*Geist der Zeit*), у спиритизму мора јавити неки облик дијалога са владајућим концептом прогреса, корисности и еволуције, уопште достигнућима цивилизације. У спиритистичком дискурсу влада доминантно уверење о напретку душа и цивилизација, и док се једни гасе, други настављају свој развој у вечитом кретању. Видимо да је идеја о друштвеном прогресу начелно пренесена на духовну раван, али то не значи да спиритизам није имао и јаку друштвену ангажованост и тенденциозност које су се тичале организације друштва на овом, рекли бисмо материјалном свету. Штавише, то је први аспект спиритистичког дискурса који настојимо цитатима показати. У њему је тема рата нарочито привлачна, па и тема двобоја, на крају крајева. Спиритисти су веровали да чак и тако сурова појава као што је рат мора у себи садржати неку тежњу ка савршенијем и

напреднијем поретку, управо прогресивистичку тежњу, било то у ослобађању од ропства или из неких других разлога.¹² Залагање за укидање смртне казне, ослобађање од ропства, женско право гласа приморавају нас да видимо да спиритизам не постоји само у области духовног већ да има јак друштвено ангажовани карактер. Ивон Кастелан наводи да је још 1861. године на спиритистичким скуповима одржаван говор „радника–спиритиста”, из чега се јасно види траг ширења спиритизма изван грађанских салона (Кастелан 1987: 71). Из тог разлога у свим делима о којима овде говоримо на идејном слоју имамо јаку антиратну поруку и имплицитну критику друштва и цивилизације. Сва каталошка набрајања људских умова који су обележили човечанство вреде врло мало наспрам развијенијих цивилизација. Цитати које смо навели то и илуструју.

Други аспект је филозофска основа о устројству света, које смо се дотакли у уводу. Ради се о начелно дуалистичкој подели света на материју и дух. Код Комарчића се јављају нарочито сликовити описи духа у филозофско-идејном смислу:

Дух је пламен из кога непрестано прште варнице, а те варнице то су мисли, то су идеје којима духовни свет испуњава свеколику васељену. Он је то што је у душу човекову унео мисао о богу. Он је тај који је први почео да открива природне законе који су вековима били сакривени оку човекову [...] Дух – то је узвишени архитекта свега што у васељени постоји, а материја је градиво од које Он ствара своја ремек дела у овој бесконачној пучи васељениној... И свет опет држи да је извор оној творачкој сили, што све светове држи на једном вечитом кантару, сама груба, мртва, бесвесна материја, а не онај велики Ум који има једно једино име, познато свима народима и свима временима, а то је – Бог... Обично се каже, да у свету бива све случајно. То не постоји (Комарчић 2017: 144–145).

Код Фламариона имамо слично: „Сперо је био у праву изјављујући да материја није оно што чини биће, да је спољашња појава варљива, да је стварност оно невидљиво, да је душевна сила неуштивна, да је у апсолутном бескрајно велико једнако бескрајно малом” (Фламарион 2005: 85). Међутим, тврдити да је дух у свему носи опасност од поистовећивања спиритизма са пантеизмом, због чега је Кардек упућивао на разлике, упоредивши ситуацију са сликаром и сликом: слика у себи има нешто од сликара који ју је насликао, али није исто што и сликар сâм. Према томе, духовни свет постоји

¹² “What has been the aim of Providence in making war necessary? 'Freedom and progress.' – If war is destined to bring us freedom, how does it happen that its aim and upshot are so often the subjugation of the people attacked? 'Such subjugation is only momentary, and is permitted in order to weary the nations of servitude, and thus to urge them forward more rapidly'” (Kardec 1996: 388).

у космосу исто као и материја, он чини „једну дуалистичну целину сваколике, бесконачне вечите васељене – свет, материјални и свет духовни” (Комарчић 2017: 141).

Осим што сматра да је корен Илићевог интересовања за мистицизам и спиритизам у вечито незадовољном људском духу, Владимир Гвозден ће приметити да је „Илићева омиљена дијалектика материјалног и духовног” присутна и у осталим његовим делима (Гвозден 2015: 19). Запажања се могу довести на општији ниво, не само везано за рад Драгутина Илића:

Док позитивисти трагају у природи за истином кроз акумулацију научних доказа, идеалиста окреће своја испитивања према унутра, ка људској души, где настоји да открије тајну целине. Илић из угла идеализма који даје духовни смисао физичком свету критикује модерно научно разумевање природе и људске природе изведене из разума под чулним доказима [...] Будући да се такав идеалиста осећа скучено у средини наклоњеној материјалистичким вредностима, он потражује апсолутну другост, што га води ка стварању улепшане, истовремено нестварне и етеричне слике Истока (Гвозден 2015: 14).

Из свега што смо до сада рекли, имали бисмо овим запажањима додати још следеће. И даље, у времену о којем говоримо, крају деветнаестог века, присутна је тежња да се у *природи* препозна нешто више од материјалног, односно оно духовно, унутрашње начело функционисања природе и човека. У природи и цивилизацијском току настоји се да се открије универзални закон и смисао постојања појединца на светској позорници. На тај начин се могу разумети и претходни одломци које смо навели, или на пример Данијелова размишљања пред античком статуом. Исти однос према статуама и споменицама као симболима цивилизацијског и материјалистичког достигнућа затичемо и код Комарчића и Фламариона („У поређењу са овом унутрашњом и тајанственом силом, Фидија је само незграпни имитатор” (Фламарион 2005: 163)). Према томе, интересовање за душу, односно за нематеријално, реакција је на материјализам деветнаестог века, а спиритизам – и сâм чедо истог века, у себи има понешто од материјализма. Вид бекства остварује се кроз маштања о космичким просторствима, или окретањем ка другоме, односно источњачким учењима далеких земаља.

Дотакнимо се на овом месту космичких пространстава, која су најчешће привлачила пажњу истраживача са позиције научне фантастике. Несумњиво, фантастика ова три дела смештена у васељенске просторе нарочито је инспиративна, али за нашу позицију је важан само један њен

аспект, а то је њен поетички контекст. Са позиције поетике реализма,¹³ фантастика се посматра као одступање од миметичког начела и као приповедачка стратегија често коришћена за прикривену критику друштва. И Комарчић и Фламарион своју радњу смештају у ониричке оквире, док се код Илића проблематизује временска окосница будућност–прошлост. У друштвеном смислу, и фантастика се може довести у везу са засићеношћу материјализмом, потребом за новим светом који нуди више од познатих закона на овом свету. У поетичком смислу, књижевност почиње све чешће да се служи новим просторно–временским односима.

Зато овај рад завршавамо начинима уметничког уобличења фантастике. Свакако, иако се бавимо спиритизмом, близу смо границе која се отвара ка теозофији, која је реактуелизовала античке концепте о хармонији сфера, додатно их подупревши новим научним сазнањима из области астрономије и физике. Илић је искористио лирски жанр да у њега смести певање духова из Духосвета о сферама. Пример је видљив и у минималном броју реквизита, рецимо „справа са неколико већих и мањих колута, који се узајамно око својих осовина, покрећу” (Илић 2015: 217). Бића која насељавају планете Марс и Меркур одају се статичким и електричним брујањем у потпуности у складу са доминантним спиритистичким веровањима. На сценском извођењу је њихову бестелесност требало постићи белим, дугим хаљинама, налик хитонима. Као такве, њих интересује човеково материјално тело, његова маљавост или физичка ограниченост због које не могу да прелећу са света на свет. Они размишљају како препарирати човека, који је сведен на музејски експонат, и према духовима нове цивилизације је у истом положају као мајмун према човеку. Овакав приказ одговара опису духова какав је дат још у првој Кардековој књизи, по којем су духови оденути нечим налик на велику белу пару, због које и могу тако лако путовати по световима (Kardec 1996: 92).

Код Комарчића, где се такође јавља космичко путовање по планетама, односно сферама које ротирају око себе и револвирају око хиљаду сунаца различитих боја, пише: „Он као да још није ступио у наше редове, у сферу духовног света?” (Комарчић 2017: 167). Те сфере, које функционишу милијардама година по неком свом, нашем уму недокучивом закону, биле су некада насељене цивилизацијама, а неке од њих су тек у повоју. Основне прогресистичке законе који владају у овом космичком пространству, књижевном јунаку открива виша интелигенција коју је замишљао Лаплас, упрошћено – Лапласов дух.

¹³ За више о односима појмова поетика, период и епоха видети: Иванић, Душан. Варијације на тему поетика књижевних периода/епоха. *Србистика данас*. Универзитет у Бањој Луци – Филолошки факултет. I.1 (2016): 83–105.

„Преображај од грубости ка питомости је праисконска тежња, виша намера и прогресивни закон Бога Свевишњег ка вечитом усавршавању и улепшавању облика у читавој васељени” (Комарчић 2017: 149).

„О, да вам је знати како је природа спора у раду своме, у корачању напред”, започе он после мале паузе. „Она је истина, оличени прогрес у свима правцима живота свога, али је она и оличени конзерватизам” (Комарчић 2017: 182).¹⁴

У оба дела се јавља иста идејна основа, само што ипак постоји разлика у тону. Код Илића је тон начелно песимистички, док је код Комарчића, крај романа у којем се помаже болесном дечаку, начелно оптимистички. Ипак, песимистички тон код Илића могао би се преиспитати, те Сава Дамјанов истиче да је трагикомичност обострана, и из угла Духосвета и из угла последњих људи на земљи, односно Натана и Данијела (Дамјанов 1988: 9). Наравно, иако су радње оба дела смештене у космичке пределе, постоји разлика у именовању планета. Код Илића су то Марс, Меркур и Земља, а радња се уско одиграва у вртovima и кабинетима. Код Комарчића се види већи ниво креативности и сликовитости (и графичке) са којом приказује планете које су тек у повоју (Гамидо), или оне где је цивилизација достигла свој врхунац и угасила се (Гомора). Код Фламариона је у питању разговор са реинкарнираним духом свога пријатеља Жоржа Спера, који се после смрти обрео на Марсу. У измаштана космичка пространства и у овом случају полази се под чудесним вођством богиње Ураније. У сва три дела космички простори су испуњени шареноликим сунцима и планетама, а на њима су духови који се инкарнирају. Цивилизације неких од њих тек су у повоју, а неке су на високом ступњу, али оно што је константа јесте да се сви повинују закону прогреса.¹⁵

¹⁴ Упоредити са: “No; worlds, like the beings that live in them, are subject to the law of progress. All have begun, like yours, by being in a state of inferiority; and the earth will undergo a transformation similar to that which has been accomplished by the others. It will become a terrestrial paradise, when the men by whom it is inhabited have become good” (Kardec 1996: 126).

¹⁵ „Душе, оне и сад живе и оне ће непрестано деловати на просвећењу своме, јер имају за задатак да раде на свом просвећењу, односно да се уздигну ка Оцу, онеме божанственом Уму, из кога су, у праискони својој, синиле као искре вечитог живота, а материјални облици се одмарају од дуга рада, све док их нека сила не пробуди поново из тог сна и уведе у нову епоху, нова и свежа рада – рада стварања и рада рушења, рађања и умирања” (Комарчић 2017: 125–126).

Закључак

Књижевност дезинтеграције реализма карактеристична је по интензивној духовној клими у којој се сусрећу вртоглави развој науке и филозофска питања о границама сазнајних моћи човековог ума. У таквом контексту рађа се спиритизам и уједно се врши и трансформација реалистичких поетичких конвенција. Поетичке промене не подразумевају само тематски слој, већ се ради о суштинској промени односа између субјекта, стварности и књижевног дела. Спиритистички дискурс постаје један од чинилаца уочених у процесу књижевног раслојавања реализма и његове поетичке субверзије.

Промене су очигледне на тематском плану – огледају се у напуштању сеоског амбијента и преласку у урбане, градске и салонске средине. Простор и време нису статични оквир, већ, уместо тога, долази до ширења просторно-временских односа на друге планете и васионе. Ово не само да омогућава развој фантастике у књижевности већ показује и креативно испитивање емпиријских граница и постојећу потрагу за одговором на питање: има ли живота после смрти? Читав деветнаести век, који је са једне стране обележен ратовима, а са друге, убира плодове научних достигнућа, стављених у службу деструктивних нагона, захвата криза хуманизма, односно криза човека самог, који трага за духовним ослоном у верским алтернативама и новим системима мишљења. Једна таква појава је спиритизам, који је настојао да буде препознат и кодификован по угледу на петокњижје. Спиритистички дискурс ипак карактерише друштвена тенденциозност, која није у потпуности напуштена, затим интересовање за друштвени поредак, људска права, прогрес и напредак, еволуционистички наратив са антиклерикалном основом. Са друге стране, у њему је присутно интересовање за структурно устројство света и човека, као и дијалектички однос материјалног и нематеријалног, у чему се види активно промишљање о границама емпиријског сазнања. Претензије на научност виде се и у популаризацији новинских чланака, који су често интегрисани у књижевна дела, доприносећи тако ефекту убедљивости и документарности. Покретање часописа, као и преводи спиритистичке литературе, мемоари и дневници писаца, сведоче о специфичној духовној клими и интересовању на нашим просторима. Кроз анализу приповедака Симе Матавуља, Лазара Комарчића и Драгутина Илића, уочено је да спиритизам није само тема којој су писци различито приступали већ је у исто време знак преображаја културе и интелектуалног амбијента с краја деветнаестог века. Камиј Фламарион, астроном по занимању, писао је дела литерарне вредности, која су засигурно инспирисала Лазара Комарчића, те смо у раду кроз компаративну анализу

указали на идејне сличности. Херменеутичка интерпретација, уз дискурзивну анализу и компаративни приступ, омогућила је разумевање књижевних текстова који означавају процес раслојавања реализма, у ширем културолошком, филозофском и идејном кључу. Овај рад је настојао да допринесе проучавању историјске поетике српске књижевности тиме што детаљније посматра спиритизам као аналитичку категорију у контексту књижевне поетике. Кроз херменеутичке поставке извршено је читање књижевних текстова у вези са духом времена (*Geist der Zeit*), у којем се растачу вредности поетике реализма и постепено уводи другачије унутрашње искуство фантастичног. Надамо се да добијени резултати могу послужити даљим компаративним анализама и интердисциплинарним студијама, односно да ће покренути размишљања о везама науке о књижевности и друштвених појава као што су езотерични системи. У раду смо ипак спиритизам тумачили као културно-историјски оквир и утемељен дискурс који своје одјеке проналази у књижевности тога доба. Уочена интерференција између поетичког и друштвеног аспекта чини спиритизам релевантним предметом анализе у оквиру поетичких студија.

ИЗВОРИ

- Илић, Драгутин. *Моја исповест*. Приредио Станиша Војиновић. Народна књига – Алфа, Београд, 2003.
- Илић, Драгутин. *Драгутин Илић*. Ур. Владимир Гвозден. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2015.
- Комарчић, Лазар. Два света. *Часопис за проучавање спиритистичких појава*. Београд, 1903, бр. 1–2.
- Комарчић, Лазар. *Једна угашена звезда*. Београд: Порталибрис, 2017.
- Матавуљ, Симо. *Симо Матавуљ 2*. Прир. Зоран Константиновић. Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга, 1969.
- Фламарион, Камил. *Уранија*. Београд: Народна књига – Алфа, 2005.

- Kardec, Allan. *The Gospel According to Spiritism*. Two Worlds Publishing Co Ltd. 1987. Преузето са: <https://web.archive.org/web/20110515235851/http://www.geae.inf.br/en/books/codification/gospel.pdf> (25.07.2025)
- Kardec, Allan. *The Spirits' Book*. Federacao Espirita Brasileira. 1996. Преузето са: <https://web.archive.org/web/20120218082730/http://www.geae.inf.br/en/books/codification/sb.pdf> (25.07.2025)

ЛИТЕРАТУРА

- Војиновић, Станиша. Спиритуалистичка биографија Драгутина Илића. Поговор у: Драгутин Илић. *Моја исповест*. Народна књига – Алфа, Београд, 2003: 169–175.

- Гвозден, Владимир. Велика тајна Драгутина Илића. Предговор у: *Драгутин Илић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2015: 7–23.
- Готје, Теофил. *Аватар. Роман о мумији*. Шабац: Суматра, 2021.
- Дамјанов, Сава. Драгутин Илић, писац фантастике. Предговор у: *После милијон година, Секунд вечности*. Горњи Милановац: Дечје новине, 1988: 3–21.
- Живковић, Драгиша. *Европски оквири српске књижевности* 5. Београд: Просвета, 1994.
- Иванић, Душан. Варијације на тему поетика књижевних периода/епоха. *Србистика данас*. Универзитет у Бањој Луци – Филолошки факултет, Бања Лука. I. 1. 2016: 83–105. Преузето са: <https://www.flf.unibl.org/varijacije-na-temu-poetika-knjizevni-h-perioda-epoha/> (17.09.2022)
- Иванић, Душан и Вукићевић, Драгана. *Ка поетици српског реализма*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- Јовић, Бојан. Научнофантастична драма – словенски допринос настанку жанра и светској књижевности. *Зборник матице српске за славистику*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 73. 2008: 139–151.
- Јовић, Бојан и Јовановић, Тијана. Спиритизам у српској периодици са краја XIX и почетка XX века. *Књижевна историја – Часопис за науку и књижевност*. Институт за књижевност и уметност, Београд, 51. 168, 2019: 121–136.
- Кастелан, Ивон. *Спиритизам*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1987.
- Марковић, Слободан. *Гроф Чедомиљ Мијатовић: Викторијанац међу Србима*. Београд: Правни факултет, 2006.
- Петронијевић, Бранислав. *Спиритизам*. Београд – Горњи Милановац: Народна библиотека Србије – Дечје новине, 1988.
- Поповић, Тања. Свет параболо и узајамности: Матавуљ и спиритизам, *Стратегије приповедања*, Београд: Службени гласник, 2011: 218–240.
- Радић, Радмила. *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2009.
- Радловић, Немања. Спиритистичке теме Симе Матавуља. У: *Симо Матавуљ – дело у времену. Зборник радова са Међународног скупа 'Књижевно дело Симе Матавуља (29. и 30. мај 2008)'*, Београд: Филолошки факултет, 2008: 203–210.
- Радловић, Немања. *Подземни ток. Езотерично и окултно у српској књижевности*. Београд: Службени гласник, 2009.
- Радловић, Немања. *Подземни ток (II). Српска књижевност и езотеризам 1957–2000*. Београд: Службени гласник, 2020.
- Weber, Thomas P, Carl du Prel (1839–1899). Explorer of Dreams, the Soul, and the Cosmos. In: *Studies in History and Philosophy of Science*, 38. 2007: 593–604.
- Monroe, John. Making the Seance “Serious”: “Tables Tournantes” and Second Empire Bourgeois Culture, 1853–1861. In: *History of Religions*, 38.3 1999: 219–246. Преузето са: <https://www.jstor.org/stable/3176353?origin=JSTOR-pdf> (26. 07. 2025)
- Rudwin, Maximilian. Balzac and the Fantastic. In: *The Sewanee Review*. (January) 33. 1, 1925: 2–24. Преузето са: <https://www.jstor.org/stable/pdf/27533823.pdf> (25.07.2025)
- Christine Ferguson. Beyond Belief Literature, Esotericism Studies, and the Challenges of Biographical Reading in Arthur Conan Doyle’s The Land of Mist, Aries. *Journal for the Study of Western Esotericism*, (June) 22.2 2022: 205–230. Преузето са: <https://brill.com/view/journals/arie/22/2/arie.22.issue-2.xml> (13.07.2025)
- Christine Ferguson. Decadence as Scientific Fulfillment. *Modern Language Association*. 117. 3. 2002: 465–478. Преузето са: <https://www.jstor.org/stable/823145> (23.07.2025)
- Hanegraaff, Wouter J. *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge University Press, 2012.

**HISTORICAL AND POETIC IMPLICATIONS OF SPIRITIST DISCOURSE AND
DISINTEGRATION OF REALISM IN 19th CENTURY SERBIAN LITERATURE**

S U M M A R Y

This paper examines the historical and poetic implications of spiritist discourse in Serbian literature of the second half of the 19th century, focusing particularly on its role in the disintegration of realist poetics. Through the analysis of prose works by Simo Matavulj, Lazar Komarčić, and Dragutin Ilić, the study reveals that literature of this period functions not merely as a reflection of social tendencies but as a space where philosophical, scientific, and spiritual questions intersect. Employing hermeneutic methodology, the paper approaches spiritism in a broader context – both cultural and historical. Within this context, literature opens towards explorations of psychological, parapsychological, and ontological dimensions. Special emphasis is placed on the shifting boundaries of the knowable and the empirically grounded. Narrative space expands from rural to urban settings and into cosmic realms. The analysis identifies two dominant discursive lines. The first is socially engaged and progressive, expressed through evolutionary thought, interest in civil rights and reform, often grounded in anti-clerical perspectives. The second is concerned with the dialectic of material and immaterial reality, the limits of human cognition, and the epistemological crisis rooted in scepticism towards positivist and rationalist models of knowledge. Translations and the emergence of spiritualist journals point to a sophisticated intellectual climate that embraced the integration of scientific and esoteric knowledge systems. The study concludes that spiritism operates not merely as a theme or motif but as a transformative mechanism that reshapes literary expression and poetical orientation. Spiritist discourse, therefore, proves essential to the poetic evolution of 19th century Serbian literature.

Key words: poetics, realism, disintegration of realism, spiritism, positivism, literature, fantasy.

Примљено/Received: 31. 7. 2025.
Прихваћено/Accepted: 5. 9. 2025.